'מהערכת עצמנו' לא"ד גורדון: קטע מאמר שלא פורסם על חשיבות רגש דתי חיובי ליהדות למימוש הציונות

עינת רמון

תקציר

כיצד הניכור הרגשי לדת ישראל מעכב את מימוש יעדיה של הלאומיות היהודית? בארכיונה הפרטי של יעל גורדון נמצא כתב יד של אביה אהרן דוד גורדון. כתב היד נכתב בתגובה למאמר של יוסף חיים ברנר, אשר ביקר בחריפות את היהדות, והיה אמור ככל הנראה להיכלל במאמר 'הערכת עצמנו', אך צונזר, והוא מתפרסם כאן לראשונה.

המאמר 'הערכת עצמנו' פורסם לא בימי חייו של גורדון אלא מאוחר יותר – ב**כתבי א. ד. גורדון**, שערך יוסף אהרונוביץ, עורך הוצאת הספרים של מפלגת הפועל הצעיר. כעת, לאחר שנמצאו חלקים מכתבי היד בארכיונה של יעל גורדון, מתברר כי אהרונוביץ השמיט מכתבי גורדון קטעים וביטויים 'יהודיים מדי' או ביקורתיים מדי על הנצרות ועל השקפות רוחניות אשר רווחו במערב.

ידוע זה כבר שא"ד גורדון אהב את דת ישראל, שמר שבתות וחגים לפי ההלכה, אף כי משלב מסוים חדל להתפלל וחי בקרב חילונים. וכן ידועה סברתו שעוינות לדת ישראל בתנועה הציונית מסכנת את התממשותה ואת הגשמת יעדיה. אך כעת, מתוך הקטע שצונזר, מתברר ממד עומק נוסף ביחסו של גורדון לדת ומתברר גם כיצד יחס זה משתלב עם תפיסת עולמו ועם הגותו. רצף הקטעים 'מהערכת עצמנו' מציג, בעקבות התנ"ך, המדרש והקבלה, ולהבדיל מעמדות תאולוגיות לא יהודיות, את התפיסה שלא תתקיים לעולם דת אחת כללית לכל האנושות (טענה זו איננה סותרת את הכמיהה לאחרית הימים, שאז יודו כל העמים לאלוהים, והוא ישפוט אותם).[1] להבנת גורדון, כל הדתות ההיסטוריות כולן היו ותהיינה לאומיות במהותן. מהות היחיד, המשתייך לאומה, שזורה במהות הלאום אשר הוא שייך לו. לפיכך שום תנועה לאומית, ובוודאי לא הציונות, שבעקבותיה שב עם ישראל לארץ ישראל, לא תמומש ולא תממש את עצמה ואת יעדיה, ללא רגש דתי חיובי לדת ההיסטורית של עמה.

מילות מפתח: א"ד גורדון, דת ולאומיות, דת ישראל, יעל גורדון, רגש דתי

1 ראו: תהלים סז ד-ה.

מהו אוסף כתבי גורדון המקורי והמדויק? התשובה לשאלה זו מורכבת, שכן גורדון עצמו הורה לפרסם מתוך רוב כתבי ההגות שלו שלא פורסמו בימי חייו 'רק אותם הדברים שיש להם ערך'.[2] הוא אסף את הכתבים בשנות חייו האחרונות ומסר אותם לוועד המרכזי של הפועל הצעיר; ויוסף אהרונוביץ, עורך הוצאת הספרים של מפלגת הפועל הצעיר, ערך אותם. אהרונוביץ הבין את גודל האחריות וביקש מגורדון שירשה לו 'לשתף עוד את מי שהוא בעבודה'. 'הוסכם בינינו',[3] כך ציין, 'שאשתף בעבודת העריכה את ד"ר מ. גליקסון'. גליקסון היה איש הגות ועיתונאי ציוני שעלה ארצה בעלייה השלישית, עורך אסופות, כתבי עת ולימים ערך את עיתון **הארץ** (בשנים 1923-1939).[4] הוא היה בעל תואר דוקטור בפילוסופיה ותלמידו של הפילוסוף הרמן כהן.[5] 'ואולם', ציין אהרונוביץ, 'כל חבריו' של גורדון במפלגה,[6] מלבדו, 'דרשו להוציא את כתביו כמות שהם, מבלי לגרוע כלום מהם [...], שאף מילה אחת שהשמיע בחייו לא תשכח ולא תאבד'.[7] אהרונוביץ שאף בעריכתו שדברי גורדון יהיו נהירים ויתאמו למוסכמות הרעיוניות של הציבור אשר הם נועדו אליו, כלומר מחנה הפועלים. המתח בין מטרת העריכה שלו ובין הצמא לדעת כל דבר שכתב או אמר גורדון כהנחיות ל'תורת חיים', מצד חבריו־תלמידיו, ליווה ועודו מלווה את הפרשנות הרעיונית והמחקרית, לרבות את הגישה הכללית לכתבי גורדון ואת הטיפול בכתבי היד של המאמרים, מיום פטירתו בכ"ד בשבט תרפ"ב עד היום. בפולמוס בין שתי הגישות, נראה כי יעל גורדון, בתו היחידה שנותרה (בנו יחיאל מיכל נפטר באובודובקה או בגרודנו ממגפת טיפוס שפרצה לאחר מלחמת העולם הראשונה והפרעות שהושמדו בהן 1,300 קהילות ישראל שם), השתייכה לקבוצה השנייה, שראתה בכל תג ותג בהגות גורדון משאב להשראה ולהנחיה בדרך החיים האישיים.[8] נראה כי היא נרתמה, עוד בחיי אביה, להעתיק ולסדר כמה מן הכתבים, ואחרי כן – עם חברי דגניה, בעיקר יהושע מנוח – פעלה להדפסתם ולהפצתם. במעמד חנוכת חדר גורדון (לימים פינת גורדון) במוזאון בית גורדון בשנת 1947 (ביום השנה ה־25 לפטירתו), שעה שמסרה יעל גורדון לבית גורדון את כתבי היד של אביה אשר נותרו בידיה, היא ציינה כי מטרתו של המפעל הזה (מסירה ושימור של כתבי א"ד גורדון בבית גורדון) היא 'הגשמת אותם הגיונותיו החיוניים גם כיום: על שיבתנו לחיי טבע בריאים, על חנוך עצמנו וחִשוּף רצוננו עד לידי כח של גבורה עלאה,

2 יוסף אהרונוביץ, 'ע"ד ההוצאה', **כתבי א.ד. גורדון**, א, הועד המרכזי של מפלגת 'הפועל הצעיר', תל אביב תרפ"ה, עמ' V.

3 שם.

4 ראו לדוגמה את לקט כתביו, ובו מאמרים על הרמב"ם, שפינוזה והרמן כהן בין השאר: משה יוסף גליקסון, **כתבי מ' גליקסון**, דביר, תל אביב 1941.

5 שם.

6 אהרונוביץ, 'ע"ד ההוצאה', עמ' V.

7 שם.

8 על מות בנו ראו: עינת רמון, **חיים חדשים: דת, אימהוּת ואהבה עליונה בהגותו של אהרן דוד גורדון**, כרמל, ירושלים תשס"ז, עמ' 66-67. על יעל גורדון כתלמידתו המובהקת של אביה ראו: הנ"ל, 'חישוף אור הנפש במכתביה ובכתביה של יעל גורדון', **מסכת**, כ (תשפ"ו), עמ' 109-146.

עד שיעלה על ידי כך בידינו לזכות בתחיית עמנו, הבראתו ובגאולתנו'.[9] ניסוח הדברים היה בשפה יהודית־עברית מובהקת, שאפיינה את אביה ואותה, ואולם נראה כי היא נצרה בלִבהּ כבר אז את הסוד – שהיה גלוי רק בפניה ובפני אהרונוביץ ובפני מי ששטחה לימים את כאב לִבהּ לפניו – כי זכתה להשיב לדגניה רק כמה מכתבי היד אשר היו אמורים להיכלל במהדורה הראשונה.

רוב כתבי ההגות של גורדון, לרבות מאמרו הארוך 'האדם והטבע', פורסמו לאחר מותו, ועל אף בקשת חבריו להדפיס הכול, חלקים רבים מתוכני המאמרים לא נכללו עוד במהדורה הראשונה, וכל שכן במהדורה השנייה והמוכרת.[10] לאחר עיון בכתבים שנותרו בבית גורדון, הסדרתם ועריכתם מתברר כי יש קטעי מאמרים, כמו זה המתפרסם כאן לראשונה, אשר נשמרו במעטפות – ואותן השיבה יעל גורדון לדגניה – ויש שנעלמו ומקום הימצאם אינו ידוע עד עצם היום הזה. חלקים מן החומר המצוי בארכיון בית גורדון נמצאו בתפזורת, דוגמת רצף הקטעים הזה.

בארכיון דגניה א מצאתי מכתב מברל כצנלסון ליעל גורדון, המביע 'הבנה לצערה' של יעל על שכתבי אביה מתפרסמים לא ככתבם וכלשונם.[11] מסתמן כי קיים מכנה משותף לקטעים שהושמטו, הנוגע בשוני הרעיוני בין יעל גורדון ובין יוסף אהרונוביץ (ואולי גם בינה ובין גורמים פוליטיים אחרים שהתערבו התערבות סמויה בעריכה המצנזרת של הכתבים, מאחורי הקלעים) בהבנת מפעל ההגות והשקפת עולמו של גורדון ובפענוחו. אהרונוביץ גרס: 'הוא [גורדון] נשאר דבק באלוהי אבותיו כמות שהם. למרות כל פקפוקי הכפירה שלו, עד שלאט לאט יצר לו בינתים אלהים חדשים ודת חדשה'.[12] יעל גורדון העידה על ההפך הגמור: 'יחסו לדת היה אינטימי עמוק מאד. על רוב מנהגי הדת הוא חדל לשמור בשנותיו האחרונות, אבל רוח הדת נשארה יקרה לו לתמיד (מה שקוראים ריליגיוזיות). על השבת הוא שמר מכל משמר וכן יתר החגים. הוא צם ביום הכפורים האחרון בחייו בהיותו כבר חולה אנוש'.[13]

ואכן, כמו שנוכחו חוקרים בעבר, גורדון אהד מאוד את הדת היהודית ההיסטורית, הוא ראה בה מרכיב חיוני לחיים הלאומיים של עם ישראל. אמנם הוא לא היה יהודי אורתודוקסי, אך גם לא לחם בממסד הרבני האורתודוקסי. גורדון נרתע מאוד מחדירת דעות קדומות ומאגיה לעולם היהודי, אך סבר ששאלת התפתחות ההלכה היא עניינם של

9 'דברי יעל גורדון' לכבוד פתיחת חדר גורדון בבית גורדון, כ"ד בשבט תש"ז. תודותיי למנהלת בית גורדון רחלי בן צבי וליעל הרן עבאדי, מארכיון דגניה א.

10 ראו: רמון, **חיים חדשים**, עמ' 24–26.

11 ברל כצנלסון ליעל גורדון (ללא תאריך), ארכיון דגניה א, תיק יעל גורדון.

12 **שם. ההדגשה שלי.**

13 יעל גורדון לברוך שוחטמן, חג החירות, דגניה א, ט"ו בניסן התר"ץ (13.4.1930), מכון גנזים, ארכיון שוחטמן (42). חלקים פורסמו בקבצים שונים. ראו: משה נחמני (עורך), **אני מבקש לב דופק, נפש חיה**, עמותת כביש אחד, ירושלים תשפ"ב, עמ' 36.

היהודים המחויבים להלכה, ולא של היהודים ה'חופשיים', בלשונו.[14] ואמנם בעצמו הוא הפסיק להתפלל ולהניח תפילין יום־יום, אך על פי עדויות רבות, לרבות עדותה של יעל בתו לעיל, שמר שבתות וחגים על פי ההלכה והאמין בערך הנישואים בין איש לאישה בעם היהודי, כתב רבות על כך וראה את עצמו, רוחנית, מקורב לתנ"ך, למדרשים ולספר הזוהר יותר מאשר לספרות העברית החדשה.[15] בכתיבתו, לרבות בקטע המאמר שלהלן, ניכרת הפניית הזרקור לחשיבות הרגש הדתי לכל תנועה לאומית, קל וחומר לתנועה הלאומית של עם ישראל. לפיכך הוא ראה בניכור לדת ישראל, שאפיין בעיקר את עמדת שותפיו לציונות הסוציאליסטית, סכנה גדולה לעצם מימושה ומימוש יעדיה של הלאומיות היהודית בארץ ישראל. כאמור, מסתמן גם משני קטעים נוספים שפורסמו לאחרונה מן החומר הסמוי אשר שימרה יעל גורדון ב'פינת גורדון' (ואהרונוביץ 'צנזר') כי קיים מכנה משותף לכל הקטעים והמשפטים ש'נוקו' מן המאמרים המודפסים. קטעים אלה מבטאים אהדה 'יתר על המידה' לערכים או לאמונות אשר באים לידי ביטוי בהלכה או במורשת היהודית הקלאסית של דת ישראל.[16] התבטאויות אלו לא התאימו ככל הנראה לטעמו של אהרונוביץ; הוא סבר כי גורדון מצא לו כביכול אלוהים חדשים ודת חדשה בערוב ימיו, וככל הנראה בשל כך לא כלל אותם כבר בהוצאה הראשונה לאור של כתבי גורדון. יעל גורדון שמרה לפחות כמה מן הקטעים המצונזרים לדורות הבאים; את הכותרת לקובץ המתפרסם בזה לראשונה היא כתבה, בכתב ידה (בכותרת ובסיום של רצף העמודים המרכיבים ככל הנראה את הקטע השלם שלהלן), והיא זו שקבעה גם את כינוי הקטע: 'מהערכת עצמנו'. יש לציין כי הדפים עצמם כתובים בכתב ידו של גורדון, כלומר הכותרת מציינת שרצף דפים אלו הם חלק ממאמרו 'הערכת עצמנו' – כתב פולמוס שהוא החל לכתוב בשנת 1914 ומבטא את המחלוקת הרעיונית שלו, בעיקר עם ידידו יוסף חיים ברנר ועם סופרים והוגים סוציאליסטים לאומיים אחרים בעם היהודי שביטלו את ערך התנ"ך והמורשת היהודית

14 רמון, **חיים חדשים**, עמ' 193-229.

15 שם; צבי צמרת, 'אהרן דוד גורדון השבת ואנחנו', בתוך: נעמה שקד וחברים (עורכים), **אם נדע לבקש חיים: נפגשים עם א"ד גורדון – אסופה**, עמותת כביש אחד, ישראל תשפ"א, עמ' 115-129. ראו גם עדויות לקשר החיובי בין א"ד גורדון ובין הרב קוק בתוך: משה נחמני, 'האם הרב קוק נפגש עם א"ד גורדון?'. הועלה למרשתת בדף פייסבוק של ההיסטוריון משה נחמני ב־27.10.2019. נחמני העלה לראשונה למרשתת את מכתבו של הרב צבי יהודה קוק השמור בארכיון גנזים, ובו העיד הרצי"ה על המפגש בין גורדון ובין אביו ועל ההערכה ההדדית ששררה בין שני אנשי רוח אלו. ראו גם: הרב צבי יהודה קוק לשלמה צמח כ"ד באלול תש"ל, ארכיון שלמה צמח, תיק A 38, פריט 4/1 1120. בכתבה שפורסמה לראשונה בדף פייסבוק של נחמני מאותו תאריך אפשר לצפות במכתב וגם באתרו של **הקיבוץ הקדוש: האתר של משה נחמני**: https://hakibbutz.org.il/8101 (אוחזר ב־22.4.2026).

16 ראו: עינת רמון, 'אור גנוז בדגניה: מאמרו המצונזר למחצה של גורדון על נצרות ויהדות', **השילוח**, 34 (אלול תשפ"ג), עמ' 181-188; אהרן דוד גורדון, 'לבירור ההבדל בין היהדות והנצרות: מתוקן על פי כתב היד', שם, עמ' 189-209; עינת רמון, 'על היחסים שבין הגבר ובין האשה עומדים כל חיי האדם', **מקור ראשון**, שבת: מוסף לתורה, הגות, ספרות ואמנות, ל' בשבט תשפ"ד, עמ' 14-15.

בכללה והעריצו את אוצרות התרבות האירופית.[17] מאמרו של גורדון קיבל כותרת זו על שם מאמרו של ברנר 'הערכת עצמנו בשלשת הכרכים' (של מנדלי מוכר ספרים).[18]

'הערכת עצמנו' של גורדון פורסם לראשונה בכרך השלישי של המהדורה הראשונה של **כתבי א. ד. גורדון** בהוצאת הפועל הצעיר – בשנת תרפ"ז, חמש שנים לאחר מות גורדון, שש שנים לאחר הירצחו של ברנר וכ־13 שנה לאחר התלקחות הפולמוס בתרע"ד, אשר עמדתו של גורדון לא פורסמה בו בזמן אמת.[19] עימוד הפסקאות שלהלן משקף את הסימון במקור של כתב היד שהרכבתי, פיענחתי והתקנתי.

לשיטת גורדון, ביטול העצמוּת, הכוח הפנימי העצמי של העם המתבטא בלאומית היהודית,[20] נובע מ'מבוכות נפשיות בקרבנו בדור הזה'.[21] 'רוח מן החוץ באה והפכה את עולמנו והחריבה אותו עד היסוד, ואנחנו? אנחנו קבלנו עלינו את הדין בדחילו ורחימו כגזרת החכמה העליונה, שאין להרהר אחרי מדותיה [..] ואין אפילו להצטער על רוע הגזרה'.[22] סגנונה של ההשכלה האירופית, כך כתב, 'מונרכיסטי' 'דספוטי' ו'שאיפתה לשפוך ממשלתה על כל באי עולם, לטשטש כל צורה תרבותית, שאינה נכנסת בגדר הנוסח התרבותי האירופי'.[23] גורדון טען שהביטול העצמי של היהודים המודרנים איננו אינטלקטואלי בשורשו אלא רוחני־רגשי. התופעה משקפת ליקוי עמוק בהזדהות שהרגישו יהודים עם עמם. ועל כן המנסים להתמודד עם חולשת ההזדהות עם העם היהודי ומורשתו בדרך של 'ברור מהותה של היהדות [...] אינם שמים אל לב, כי באופן כזה הם באים לבאר בהכרה ועל ידי דבר שבהכרה מה שאין להכרה תפיסה בו'.[24] 'עצם החיים שבעצמוּת' (הלאומית) אינו יכול להימסר להבנת גורדון באמצעות ההכרה 'בצורותיה הקבועות והעומדות של ההכרה [...] הוא מוסר רק את העצמוּת בהתגליא [...] אבל אינו מוסר את העצמוּת בהתכסיא'. גורדון נעזר כאן במונחים הקבליים 'הִתגליא' ו'הִתכסיא', השאובים מספר הזוהר ועניינם

17 גורדון התייחס במאמרו גם לחיים ז'יטלובסקי. ראו: אליעזר שביד, **תולדות פילוסופיית הדת היהודי בזמן החדש: מול משבר ההומניזם**, א: **על פרשת הדרכים ההיסטורית**, עם עובד ומכון שכטר ללימודי היהדות, ירושלים 2003, עמ' 268-273.

18 יוסף חיים ברנר, 'הערכת עצמנו בשלשת הכרכים' **כתבים**, ד, הקיבוץ המאוחד – ספרית פועלים, תל אביב תשמ"ה, עמ' 1223-1296.

19 לתיאור הפולמוס של גורדון עם ברנר ראו: רמון, **חיים חדשים**, עמ' 72-84.

20 ראו את הסבריו של נתן רוטנשטרייך למונח 'העצמות הלאומית' בתוך: נתן רוטנשטרייך, **המחשבה היהודית בעת החדשה**, א: **תולדה וממשות**, עם עובד, תל אביב תש"ה, עמ' 243-258.

21 א. ד. גורדון,'הערכת עצמנו', **כתבי א. ד. גורדון**, ג, הועד המרכזי של מפלגת 'הפועל הצעיר', תל אביב תרפ"ז, עמ' 61. לשורשי המילה 'עצמוּת' במקורות ישראל ראו את הערך 'עַצְמוּת' בתוך: אליעזר בן יהודה ירושלמי, **מילון העברית הישנה והחדשה**, ט, הוצאת מקור, ירושלים תש"ם, עמ' 4656-4657.

22 **כתבי א. ד. גורדון**, עמ' 42.

23 שם, עמ' 20.

24 שם, עמ' 23. סביר להניח שגורדון התייחס כאן לאחד העם. ראו: רמון, **חיים חדשים**, עמ' 77-81, 92-95.

התייחסות לבחינות השונות והמשלימות של הנגלה והנסתר. באמצעות מונחים קבליים אלו ביקש גורדון לבטא את תפיסתו שההזדהות המשובשת עם הלאום היהודי, של צעירים יהודים בזמנו, איננה נובעת מהסברים כאלו ואחרים אשר נוגעים למהות הרעיונית של היהדות.[25] על דרך הרמיזה שרטט גורדון את אפיונה של הנפש החיה את העצמות היהודית הלאומית הסמויה והחזקה באמצעות ציטוט פסוקים אשר מתארים את תורת הייסורים שיסודה בתנ"ך, אשר בשעת הסבל תולה את האמונה בגאולה העתידית.[26] תורה זו גלומה בנפש היודעת את 'העצמות הלאומית' העמוקה [...] ה'יודעת את סוד הצמצום הגדול, את הסוד של "עִמּוֹ אָנֹכִי בְצָרָה", ושל "הַשֹּׁכֵן אִתָּם בְּתוֹךְ טֻמְאֹתָם", את הסוד של "עַתָּה אִם תִּשָּׂא חַטָּאתָם וְאִם אַיִן מְחֵנִי נָא מִסִּפְרְךָ אֲשֶׁר כָּתָבְתָּ!'".[27] שלשת הפסוקים האלה משרטטים לשיטת גורדון את תווי הנפש היהודית בעלת העצמות הלאומית החזקה 'באתכסיא' כדבריו, המבטאת את הערבות ההדדית ואת ההזדהות של אלוהי ישראל עם ישראל ושל מנהיגי העם עם בניו. אך ורק מתוך העמדה הרוחנית־רגשית הזאת אפשר להבחין בליקויי העם היהודי שאירעו בשל צער הגלות, ובה בעת גם באור הגנוז (בעיקר) שבעם ישראל!

אפשר להבחין בזיקה בין הניתוח הנפשי־חברתי של גורדון את הטרגדיה והגלות של עם ישראל ובין תורת ההכרה שהוא הציג וביאר בכל מאמריו העוסקים ברוח ובדת. בדברים שלעיל חידדתי את הקשר בחוט מחשבותיו בין ההבחנה בין 'הכרה' ל'חויה' (שלכל אחת תפקיד שונה בעיצוב תודעת האדם בנוגע למציאות הגלויה והנסתרת, ה'הויה') ובין השסע הפנימי הקיומי הקורע מבפנים ומחליש את התחייה הלאומית היהודית בעת החדשה. להבנתו של גורדון, בשל סתימת צינורות החוויה (הכרוכה, על פי הקטע שלהלן, ברציונליות יתר או במיסטיקה מאגית בתרבות האירופית) נפגעה העצמות הלאומית היהודית, הערבות ההדדית הנסתרת בלב כל יהודי ויהודייה.[28]

בפתחו של הכרך השלישי ציין יוסף אהרונוביץ: 'במקום שהחזרה על דברים שכבר נאמרו ע"י המחבר במאמרים אחרים בולטת יותר ואין בה שום תוספת של חדוש החלטנו להשמיט'.[29] ייתכן כי הוא התייחס לקטע הזה, אשר כינתה יעל גורדון 'מהערכת עצמנו' בדבריו. מנקודת מבטו של אהרונוביץ היה גורדון בסופו של דבר נביא של דת לאומית חדשה שמשאירה את דת ישראל מאחור. יעל גורדון ידעה כי מגמת החשיבה ההגותית

25 שם. ראו גם את הזיקה בין המונחים 'אתכסיא', המיוחס ללאה, ו'אתגליא', המיוחס לרחל, בהקשר של הספִירות והבחינות של המציאות בספר הזוהר, חלק א, קנח א: פרשת ויצא כמונחים מושאלים לתיאור בעיית חולשת הזהות היהודית בקרב הדור הצעיר לשיטת גורדון.

26 Jon D. Levenson, *Creation and the Persistence of Evil: The Jewish Drama of Divine Omnipotence*, Princeton University Press, Princeton 1994

27 גורדון, 'הערכת עצמנו', עמ' 45; 'עִמּוֹ אָנֹכִי בְצָרָה' (תהלים צא טו); 'הַשֹּׁכֵן אִתָּם בְּתוֹךְ טֻמְאֹתָם' (ויקרא טז טז); 'וְעַתָּה אִם תִּשָּׂא חַטָּאתָם וְאִם אַיִן מְחֵנִי נָא מִסִּפְרְךָ אֲשֶׁר כָּתָבְתָּ' (שמות לב לב).

28 רמון, **חיים חדשים**, עמ' 149-154; אליעזר שביד, **לבירור רעיונו של אהרון דוד גורדון מיסודו**, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ד, עמ' 48-58; עמית אלון, 'החוויה של א"ד גורדון ומקורותיה בספרות חב"ד', **דעת**, 89 (תש"ף), עמ' 461-480.

29 יוסף אהרונוביץ, 'הערת מו"ל', **כתבי א. ד. גורדון**, ג, עמ' 1.

של אביה הייתה שונה בתכלית: הציונות נועדה לשיטת גורדון לא להחליף את היהדות ההיסטורית אלא לבנות ולחזק את עצמותו הייחודית של עם ישראל גם לפי מורשתו ההיסטורית, והיא, שהייתה נאמנה לערכיו, שימרה בארכיונה, ככל הנראה בשל מסר זה, את הקטע הזה.

מקריאה מחודשת של 'הערכת עצמנו', בשילוב הקטע הארוך שצונזר, אפשר לטעון כי מדובר באחד ממאמרי היסוד של גורדון אשר הוא שזר בו את פולמוסו החברתי בנוגע לשסע בין דתיים לחילונים בציונות עם תורת ההכרה שפיתח כמענה לשאלות היסוד אשר כתיבתו עוסקת בהן; ואלו השאלות הקיומיות העומדות לפתח העם היהודי להבנתו:

> ובאמת מה הוא אותו הדבר, שאנחנו קוראים לו עצמותנו? במה הוא מוּכר? במה הוא מתגלה? במה הוא מצטין מבני מינו האחרים? מה מתאים לו בתרבות האירופית ומה מזיק לו? על כל השאלות האלה ועוד הרבה כאלה אין תשובה ריאלית, תשובה התלויה בהכרה, בהגיון ובידיעה [...] כל זה הוא מן הדברים המסורים לנפש, הנעלמים מן ההכרה, מן השכל הגלוי, כעצם ה'אני' וכעצם החיים. כל זה תלוי ב'שכל הנעלם בספירה שמתחת למפתן ההכרה, שאין להכרה תפיסה בה'.[30]

לעניות דעתי את הקטע המלא שלהלן, החסר ב'הערכת עצמנו', יש לשלב בסוף עמ' 77 במאמר 'הערכת עצמנו' מהמהדורה הראשונה (תרפ"ז, בַּמקום שיש קו לציון דילוג על קטע). שם, בעמ' 76-77, עסק גורדון בגילויי העצמוּת הלאומית היהודית ביציאת מצרים ובשיבת ציון בימי עזרא ונחמיה, בשל תולדות דברי ימי עם ישראל המתוארים בתנ"ך אשר אותם הוא ביאר גם באמצעות תורת ההכרה שפיתח.

הבהרה ראשונה שעולה בחלק שלהלן, שיעל גורדון העניקה לו את הכותרת 'מהערכת עצמנו', ולא בכתבי גורדון האחרים, מובאת בעמ' 69א של כתב היד, והיא מנהירה את ההבדל בין עוררות מיסטית, שמאופיינת בריגוש – לרוב בעקבות נטילת סמים, טקסים ומאגיה (כאמור, גורדון התייחס שם, לראשונה בכתביו, לטקסים מיסטיים שנהוגים באגודות הבונים החופשיים) – ובין ה'חויה' ה'שמן למאור'. 'המיסטיות היא לכאורה להבה גדולה מאד. אבל זו היא בהירות של מכונה [...]. בהירות של החיים' שמתעוררת מתוך מודעות אישית לפעילות התודעתית של ה'חויה' ששורשה בתודעה הלאומית של האדם היחיד, ולא מתוך טקסים או אמונה במיתוסים. פרדוקס הוא כי החוויה המיסטית לשיטת גורדון היא למעשה 'זיווגו' הטבעי של הרציונליזם המתכחש לכל מציאות שאינה חושית־אמפירית, 'שאין למשש בידים' ו'אין להוכיח בהוכחות הגיוניות'.[31]

גורדון שב והדגיש שהדת במהותה לאומית! והדת הלאומית מזינה את החוויה האישית של כל אחד מחברי הלאום של כל דת. כלומר האופן שאדם מתחבר לדברים נשגבים כרוך לשיטת גורדון בדת הלאומית, 'לא מצד צורתה ולא מצד תכנה הדוגמטי [...] כי אם

30 גורדון, 'הערכת עצמנו', עמ' 22-23.

31 לביאור אטימולוגי מחקרי של שם 'הויה' בדקדוק הפנימי של התורה ראו: הרב אליהו בן אמוזג, **אם למקרא: שמות ויקרא** (ערך הרב ד"ר רחמים זייני), ישיבת אור וישועה, חיפה תשפ"ב, עמ' 50.

מצד היחס הנפשי המיוחד, הבא על ידה לידי גילוי' (עמוד ללא מספר, א). השפה, הלשון והדת של עמו של אדם הן המרכיבים שה'חויה' של כל אחד מבני העם ניזונה מהם. דברים אלו חשובים כי לרוב גורדון אינו מבהיר די הצורך איך הרצף בין ההוויה לחוויה ולהכרה פועל וכיצד אלו מעצבים את התודעה הלאומית של היחידים בעם. תפקיד הדת להבנתו הוא 'לעמוד בפני כל השפעה זרה'. מנגד, בשל הגלות נדחקה היהדות לד' אמות של 'הדת המסורה ומקובלה' (עמ' 74). מעניין שגורדון לא כתב 'ד' אמות של ההלכה' אלא התכוון ל'אמונות הטפלות, מתוך עצמנו, לאור עצמנו, ולא לאורם של אחרים' (עמ' 74 בכתב היד). ולבסוף, ברצף הקטעים הזה דחה גורדון מפורשות את הרעיון שדת עולמית בכלל תיתכן ו'תפתור' את בעיות העוינות בין עמים ובין בני האדם בעולם וחידד בקטע האחרון (כנראה) שאין תקווה לחזון של 'לֹא יִשָּׂא גוֹי אֶל גּוֹי חֶרֶב'[32] בטרם ייפתר הסכסוך הפנימי בתוך תודעת האדם, בין הדת ובין הבנת המציאות החומרית, בין ה'חויה' ו'הכרה' ובין האוחזים בקטבים הללו בתוך העם.

* * *

'מהערכת עצמנו'

(עמ' 65)

לדוגמה.

עולמנו עמד על הדת. הדת ירדה או הולכת ויורדת. האם הרבינו להתבונן מתוכנו, מה טיבה של ירידה זו? האם העמקנו לראות, מה יש בירידה זו, האם הכל ירד, או אולי יש כאן דבר־מה קיים שאינו יורד לעולם?

הן מלבד השקפת עולמה של הדת ומלבד תורת המעשים שלה עוד יש בה יחס מיוחד אל הטבע ואל החיים, שהוא העקר בדרך. האם העזנו להביא את זה בחשבון, בבואנו לעשות חשבוננו עם הדרך על פי כל כללי החשבון החדשים הבדוקים והמנוסים? בקרנו את השקפת עולמה של הדת, בקרנו את תורת המעשים שלה, – האם בקרנו גם את היחס הדתי? [מחוק: האם הרבינו להתבונן בו מתוכנו] האם העמקנו לחשוב מה טיבו של זה? הן לא חכמה ולא מעשים טובים נפש האדם העלובה מבקשת בדת. את מקור חייה היא

(עמ' 66)

מבקשת, את יחסה החי אל מקור חייה – אל הטבע, אל ההויה היא מבקשת, את עצמותה, את חייה שמעבר לגבול ההכרה היא מבקשת. האמנם אין הבקשה הזאת ראויה לתשומת לב, באשר הכרת האדם מצאה און כבשה לה דרך לחדור יותר ויותר לתוך מעמקי הטבע? האמנם אפשר לבטל כלאחר יד צרך נפשי עמוק, נצחי על פי גזרת החכמה העליונה כביכול, כלומר על פי סברות מחוכמות והעקר מוסכמות מעֵין: שריד קדומים אמונה טפלה,

32 ישעיהו ב ד.

דמיון ילדותי פחדנות וכו׳? האמנם המחשבה העליונה באמת גוזרת מין גזרה תפלה כזאת, המיוסדת על חֹסר הבדלה בין יחס נפשי נצחי ובין צורת בטויו שנתישן? ומי, כמדומה לי היה צריך למצוא די עֹז או די חוצפה בנפשו בשביל להטיל ספק בכל ההלכות הפסוקות בנידון דידן. בשביל לבקרן בִּקוֹרת חדשה ועמוקה ולבקש את האמת לאמתה, אם לא אנחנו, אשר הדת היתה כל

(עמ׳ 67)

שנשאר לנו מעצמותנו, מחיינו העצמיים, אשר הדת היתה הכח, המקום היחידי של נשמתנו הלאמית בתוך הגולה ואשר ביחד עם הדת עמד בסכנה גם קיומנו הלאמי,

[מחוק: אשר במשך קרוב לאלפים שנה לא ידענו חיים אחרים מלבד חיי הדת, ולא היה לנו כח מקים אחר מלבד כח הדת,] אם לא אנחנו, אשר דתינו היא פרי רוחנו ולא תורה מקובלה מאחרים?

הדת הרי היא רק בטויו של היחס המיוחד הזה שבנפש האדם, אשר בתור כח נפשי קוראים לו רגש דתי. לפיכך אין הדת, כמו שטועים לחשוב, קודמת ליחס הדת, כי אם להפך: היחס הדתי קודם לדת, ככל יחס נפשי, הקודם לבטויו. ובמובן זה לפיכך אפשר לאמר, כי היחס הדתי קודם לדת גם בקיומנו הלאֻמי.

היחס הדתי הרי הוא היחס הבלתי אמצעי שבין ההויה האנושית ובין ההויה העולמית (וזהו סימנו המובהק – בלתי אמצעיות. היחס האסטטי יכל למצוא לו בטוי גם באמנות ובפעל הוא מוצא לו בטוי בעקר באמנות; הרגש המוסרי מתבטא כמעט כלו ביחוסים [יחסים] אנושיים אם לכלול במובן זה את יחס האדם אל עצמו אולם היחס הדתי אין לו בטוי אמתי אלא בתוך הטבע, בחיים מובלעים בלי אמצעי בחיי הטבע. ורמז לדבר – ׳כי ׳לא ראיתם כל תמונה׳).[33] זהו היחס היותר עמוק של נפש האדם אל מה שאינו היא עצמה, זהו יחס תהומי, המאחד לאֶחד את

(עמ׳ 68)

נשמת האדם עם נשמת הבריאה כֻּלה בכללה ובכל פרטיה ופרטי פרטיה. לפיכך אפשר לאמר, כי הרגש הדתי הוא מעין הרגשת עצמותו של הטבע בנפש האדם. אבל – וגם זה צריך להאמר – דוקא מתוך כך הוא עלול יותר מכל ללקוי ולחֻרבן. היחס הדתי אינו יחס מיסטי, כשם שהיחס האסטטי אינו יחס מיסטי, אם כי גם הוא אינו מושג להכרה, ואין בכח ההכרה לבארו באור הגיוני. המיסטיות היא לקוי הרגש הדתי. במצב נורמלי הרי השפע העולמי, או ה׳שמן למאור׳ השופע אל ההכרה, מתחת למפתן ההכרה, מן המקום, שהנשמה מפולשת בו לעצם ההויה האין־סופית, מגיע אל ההכרה כביכול דרך צינור מיוחד שהוא מזדקק בו באופן בלתי מושג להכרה, עד שהוא נעשה ראוי לבעירה הכרתית, על דרך

33 וְנִשְׁמַרְתֶּם מְאֹד לְנַפְשֹׁתֵיכֶם כִּי לֹא רְאִיתֶם כָּל תְּמוּנָה בְּיוֹם דִּבֶּר יְהוָה אֲלֵיכֶם בְּחֹרֵב מִתּוֹךְ הָאֵשׁ׳ (דברים ד טו).

משל, כמו שהנפט במכונת הנפט מזדקק בצנור העשוי לדבר לקיטור, המוכשר לבעירה אינטנסיבית.

המיסטיות באה מתוך [מחוק: שנפסק או שנפגם הצינור הזה] – והרי

(עמ' 69 א)

'השמן למאור' מְתַמֵר ועולה אל ההכרה בלי אמצעי ומוליד להבה כהה ומעלה עשן במקום אור טבעי חזק ויפה. כמו שהרציונליות, מצד שני, מצד פניה של ההכרה, [מחוק: מצדה השקוף] היא הכרה לקויה, הכרה [מחוק: שנפסק או] שנחלש הקשר החי – שבינה ובין יתר כחות הנפש, המביאים לה שפע מבפנים, והרי היא משיגה אותו רק מבחוץ, או מבחוץ יותר מאשר מבפנים כמו שהיא משיגה את כל מה שהיא משיגה, בתור דבר שבהכרה ולא בתור שפע חיים, לא בתור 'שמן למאור'.[34] לכאורה היא הכרה בהירה מאד, כמו שהמיסטיות היא לכאורה להבה גדולה מאד. אבל זו היא בהירות של מכונה, שאתה יכל לראות את כלה ואת כל אבריה ואת כל אופן פעולתה מתחלתה ועד סופה, ולא בהירות של חיים, לא בהירות של פעולה אורגנית חיה, שאתה רואה בה חיים, אבל אין אתה רואה את התהוות החיים. שתיהן – המיסטיות והרציונליות – דומים במובן זה לגלגל מנוע במכונה, שהוסרה מעליו הרצועה המחברת,[35] והרי הוא

(עמ' 69 ב)

מסתובב לבטלה, מסתובב אמנם במהירות רבה, אבל אינו מניע את המכונה. ולא יפלא, כי שתי הקיצוניות האלה נמצאות לפעמים בנפש אחת: מצד אחד, שלילת כל מה שאין למששו בידים, שאין להוכיחו בהוכחות הגיוניות, אם כי יש לו יסוד בהרגשה בלתי אמצעית; ומצד שני, נטיה לעבור בקפיצה אחת מן הרציונליות אל המיסטיות, להאמין, למשל יותר בכח איזה 'מיטוס' [מיתוס] דמיוני, בכח מיטולוגיה [מיתולוגיה], בת הדמיון הילדותי של אומה, מאשר בכח עצמותה המיוחדת של האומה. הקיצוניות נוגעות זו בזו.

היחס הדתי אינו מחיב דוקא אמונה באלהים, כשם שהוא אינו שולל אמונה באלהים. וסמנך – דת בודה, שאין בה אלהים, אבל יש בה שאיפת נפש האדם לאחוד מוחלט עם האינסוף – אם כי בצורה שלילית, בצורת שלילת כל מה שיש, כל מה שמתהוה ועובר – ולעליה, כאלו תאמר, שאיפת נפש האדם לעליה למדרגת אלהים.

(עמ' 69 ג)

ומצד אחר, אין היחס הדתי מחיב אסקטיות, ועוד להפך, היחס הדתי על פי עצם מהותו מחיב את החיים. וסימנך – 'ובחרת בחיים'. היחס הדתי הוא על פי עצם מהותו שאיפת החיים האנושיים למקורם, לחיי הטבע, לחיי עולם, כלומר שאיפת הנפש האנושית לחיים

34 'וְאֶת־הַבֹּשֶׂם וְאֶת־הַשָּׁמֶן לְמָאוֹר וּלְשֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה וְלִקְטֹרֶת הַסַּמִּים' (שמות לה כח). הביטוי 'שמן למאור' נזכר בכתבי גורדון בהשאלה, כביטוי נרדף למונח 'חוויה'.

35 'הרצועה המחברת' – בין ההוויה להכרה, דרך החוויה – המודעות הקוגניטיבית של האדם.

טבעיים, אנושיים־טבעיים, וממילא עמוקים וממילא עליונים. לפיכך, בכל מקום שאתה מוצא שאיפה לחיים עליונים [מחוּק: באמת], שם אתה מוצא בצורה זו או אחרת, בצורה טבעית או לקויה מדעת או שלא מדעת, במדה גדולה או קטנה את היחס הדתי, את תביעתו העמוקה של הרגש הדתי. את זה אתה רואה, כך הן למשל אגודות 'הבונים החפשיים' עם מנהגיהם המיסטיים, כך היא 'בקשת האלהים' בצורתה המודרנית וכדומה הרבה. ואפילו 'האדם העליון' של ניצ'ה [ניטשה] הכופר אתה מוצא בו יחס דתי במדה מרובה, ואולי לא במדה פחותה מיחס אסטטי (מובן, כי שלשת מיני היחס העליונים אשר בנפש האדם: היחס הדתי, היחס המוסרי, והיחס האסטטי יונקים זה מזה. ההבדל הוא רק במרכז: באיזו

(עמ' 69 ד)

משלש הספירות האלה נמצאת הנקודה המרכזית, שממנה יוצאים הקוים ליתר הספירות).

הדת היא, כאמור, בטויו של היחס הדתי. תוכן הדת וצורתה – השקפת עולמה ותורת החיים שלה – הרי הם היחס הדתי, שעבר דרך צינורות ההכרה ונכנס לתוך החיים הנגלים. אולם המעבר הזה לא בא אלא דרך צינורות החיים הקבוצים של בני טבע ידוע, לא בא אלא כביכול מתוך אחוד כל הנשמות הפרטיות לנשמה לאמית [לאומית] אחת. שהרי עצם התפתחותה של ההכרה בכלל באה בעיקר מתוך החיים הקבוציים של בני טבע ידוע, של אומה ידועה. את זה אתה רואה ראשונה בלשון: בלי לשון הרי אין התפתחות הכרתית. מצד זה אפשר לאמר, כי היחס הדתי אינו יחס אישי גרידא, יחס הנפש הפרטית אל נפש הטבע, כי אם יחס הנפש הקיבוצית של האומה,[36] שרק בה משתקפת ההויה האין־סופית בכל שלמותה ועמקה אבל דוקא מתוך

(69 ה)

כך הוא, אפשר לאמר, בכל איש מאישי האומה יחס אישי במדרגה עליונה, כי שעור היסוד הלאמי שבכל אישיות מתאים כתמיד לשעור קומתה. וסמנך – הלשון הלאמית והסגנון הפרטי. היחס הדתי הוא לפי זה הקשר, המקשר את נשמת האומה ואת נשמת כל איש מאישי האומה אל נשמת הטבע וביחד עם זה – את נשמות בני האומה אשה לרעותה. אולם הקשר הזה אינו, בדומה ללשון, למשל, קשר חיצוני, חוט מקיף מבחוץ, כי אם קשר תוֹכי, מרכז מאחד את כל הקוים בנקודה אחת – נקודה הנדסית. תכן הדת וצורתה הם הצורות, שמתהוות מתוך תנועת הנקודה. (מכאן אתה אומר, כי הדת היא על פי עצם מהותה לאמית. דת כללית לא הביאה ברכה לאנושות, ויש לחשוב – כי לא תביא).[37] מכאן

36 גורדון לא הבחין בין המילים 'נפש' ו'נשמה'.

37 תפיסתו של גורדון – שלפיה כל עם יכול עקרונית להגיע לעבודת ה' האמִתית, ועם זאת, הדת במהותה לאומית ולא תתקיים דת אחת כלל־עולמית – עולה בקנה אחד עם הפסוק: 'יוֹדוּךָ עַמִּים אֱלֹהִים יוֹדוּךָ עַמִּים כֻּלָּם' (תהלים סז ו); דברים כאלו מבוארים גם בתפיסתו של המקובל ג'יקטיליה: 'ועתה התבונן כי כל אומה ואומה משבעים אומות נידונות כל השנה בבית־דין שלה, והוא השר של אותה אומה, ונקרא אותו השר על זה אלהים [...] כי ה' אלהים הוא אלהי האלהים. כלומר, הוא דיין

אתה אומר, כי הדת על פי מהותה העקרית אינה צריכה להיות דבר קבוע ועומד, כי על פי מהותה העקרית

(עמ' 70)

היא הצורה העצמית של החיים הקבוציים הטבעיים של האומה, הצורה, שזו תעודתה – להתחדש בהתחדש החיים ובמובן ידוע לחדש את החיים בהתחדשותה. הסבות שגרמו לה להיות דבר קבוע ועומד ומסור ומקובל לדורות הן, יש לחשוב, בכללן אותן הסבות, המקשות ומעכבות את התנועה ואת ההתחדשות של צורות חיים קבוציים בכלל, בצרוף הסבה של התרחקות החיים האנושיים מחיי הטבע, שהוא העקר אבל לא פה המקום להתעכב על זה.[38]

היהדות, אם כי, כאמור למעלה, אין להגדיר את מהותה מצד תכנה וצורתה, הנה מצד היחס הנפשי שבה, היא עומדת כלה על היחס הדתי, אבל, צריך להוסיף, על היחס הדתי בכל גלגוליו השונים מצורתו הטבעית החיה והשלמה עד גלגולו היותר לקוי, היותר אי־טבעי עד גלגולו הגלותי.

(עמ' 71)

והדבר מובן. היחס הדתי, היחס הבלתי אמצעי שבין האדם והטבע, [מחוק: הנובע מתוך עצם הטבע, היחס שהוא בבחינת התפשטות לתוך כל הספירות ולתוך כל העולמות, דורש] לגלוי השלם והחי קרבת האומה אל הטבע ועמידתה ברשות עצמה, אשר תתן לה את הכח לעמוד בפני כל השפעה זרה. על כן כמעט נפגעה חרותה של האומה – נפגע באותה מדה היחס הדתי של האומה.

[מחוק, נוסח חלופי: כמעט חדרו אל תוך האומה השפעות זרות, שהיא לא יכלה מבלי היות לה חרות גמורה להתגבר עליהן, להגביר את האור הפנימי על האור החיצוני, אבל מצד אחר, היה בה יותר מדאי עצמות בשביל שתכנע לגמרי להשפעה החיצונית, כפי שעשו אומות אחרות, נתקימה אמנם האומה ועמה גם היחס החי על החיים הלאמיים, על בטויו השלם. ההשפעות הזרות הכריחו אותו אבל הוא נפגע במדה שנפגעה חרותה

ההשפעות הזרות על החיים הלאמיים, על בטויו השלם והחי, הכריחו אותו להצטמצם בתוך ד' אמות של הדת המסורה והמקובלה, – והרי אין לך דבר קשה לו מהצמצום. הצמצום העיק עליו, והוא נעשה יותר ויותר]

שדן את אלהי האומות. ושמור זה העיקר הגדול והיזהר בו, ותבין סתרים נעלמים ותדע שה' יתברך הזהיר את ישראל ואמר להם: בני, אני אלהיכם ואתם עמי, ואין לכם לקבל אחד מאלהי העמים לאלוה, שהרי אותם האלהים נתונים לעובדי גילולים ולא לכם, ושל אחרים הם ולא שלכם, כי אני ה' אלהיכם בלבד'; ראו: רבי יוסף בן אברהם ג'יקטיליה, **שערי אורה** (ההדיר וצירף מבוא והערות יוסף בן־שלמה), מוסד ביאליק, ירושלים 1970, עמ' 19. תודתי לפרופ' יהודה ליבס על הפניה זו.

38 הכוונה לחיי המשפחה והקהילה שנפגעו בעם ישראל בשל ההשפעות הזרות בגלות.

(עמ' 72)

מצומצם ולקוי ורחוק מטבעיות. וכאשר נתרחקה האומה מארצה ונתפזרה לכל רוחות השמים, לקה היחס הזה עוד יותר והודו נהפך למשחית.[39] הוא נעשה כמעט ההפך ממה שהוא צריך להיות. זוהי הטרגיות שביהדות. ובצורה לקויה וטרגית כזאת נשתמר בקרבנו היחס הדתי עד הדורות האחרונים, כל זמן שהדת עמדה בתקפה.

לפי זה, כשנעשו פרצים בחומות הגטו, והרוח מן החוץ חדר לתוכנו, והדת נפגעה ועמה ראינו בסכנה את כל חיינו הלאמיים, הרי עמדה לפני אנשי הלב והמחשבה שבקרבנו, וביחוד לפני הסופרים המחנכים שאלה גדולה ועמוקה וחמורה. הן כל יחסנו אל הטבע ואל החיים היה עד אז יחס דתי, אם כי, כאמור, בצורה לקויה מאד וטרגית מאד. ומכיון שהדת בצורתה המקובלת לא יכלה עוד לשמש בטוי לעצמותה של האומה בכל חייה, הרי שצריך היה לנו לברר לעצמנו, מה יהיה מעתה יחסינו אל הטבע והחיים, ומה יהיה הבטוי, שנתן ליחס הזה. השאלה הזאת עמדה כמובן לא לפני אלה, שבקשו להשלים בין הדת ובין ההשכלה, כי אם דוקא בפני אלה ששללו את הדת. השאלה היא: אם היחס האסטטי, אשר לו בזמננו הממשלה בחיים העליונים, אף אם נסכים, כלול בו ממילא גם יחס המוסרי, אם היחס האסטטי יכול לרשת את מקום היחס הדתי,[40] בחיים העליונים. וביחוד בקרבנו, אשר

(עמ' 73)

עצמותנו כפי שיש לחשוב טבועה בחותם היחס הדתי, המיוחד לה. השאלה הזאת הייתה מביאה אותנו קודם לברור היחס הדתי, בכלל, כשהוא לעצמו, מכל צדדיו ולכל עמקו ושנית – לבקֹרת היחס הדתי שבנו מתחלתו ועד סופו, מצורתו הטבעית, כפי שהיחס הזה היה מתחלתו וכפי שהוא צריך להיות, עד גלגולו האי־טבעי, כפי שהוא הוה עתה וכפי שאינו צריך להיות. ואם מתוך הבקרת הזאת האחרונה ואם מתוך הדבר הזה האחרון היינו באים לידי הערכת עצמנו היותר עמוקה, לידי הערכת עצמנו מתוכנו, מתוך תהום נפשנו: הנה היא לברור השאלה על דבר היחס בכלל ערך אנושי כללי. הברור הזה והערכת עצמנו זאת היו מביאים אותנו לידי רעיון תחית האומה בארץ האבות מצד אחר לגמרי ומתוך עֹמק אחר לגמרי, אבל גם לידי הכרת הצרך בהשכלת ארופה מצד אחר לגמרי ומתוך עֹמק אחר לגמרי.[41] אז, יש לחשוב, לא היה מקום להרבה שאלות ומבוכות בעבודה הישובית בארץ ישראל, אשר יותר משהן מכאיבות הן מעליבות בקטנותן.[42] ובכלל היתה שאלה זו והיה ברור זה והערכת עצמנו זו משמשים

39 גורדון התייחס כאן בהשאלה לחזון דניאל: 'וַאֲנִי נִשְׁאַרְתִּי לְבַדִּי וָאֶרְאֶה אֶת הַמַּרְאָה הַגְּדֹלָה הַזֹּאת וְלֹא נִשְׁאַר־בִּי כֹּחַ וְהוֹדִי נֶהְפַּךְ עָלַי לְמַשְׁחִית וְלֹא עָצַרְתִּי' (דניאל ד ח).

40 הכוונה לאשליה שהספרות העברית או האמנות יכולות להחליף את הדת היהודית.

41 בהערת שוליים בצד העמוד הוסיף גורדון את המשפט הזה: 'ומכאן – ליחס אחר לרעיון האוניברסיטה העברית בא"י אשר זכתה להתנגדות והתמרמרות מצדדים שונים. אבל לא פה המקום לדבר בזה, כי זה ענין לעצמו'.

42 הכוונה למחלוקות הפנימיות בעם ישראל.

(עמ' 74)

לנו מורה דרך בהרבה והרבה משאלות תחייתנו המסובכות. אולם לידי שאלה כזאת או מעין זאת (אני הלא אינני קובע מסמרים, אבל בכל אופן הלא יש כאן מקום לשאלות גדולות). באים לא מתוך הכרה עליונה כי אם מתוך הרגשה עצמית עמוקה. כשאדם (ובמובן זה גם עם, כלומר אנשי הלב והמחשבה שבעם) בעל עצמות כבירה ובריאה מרגיש, כי עצמותו בסכנה, כי נתגלו ספירות חדשות בעולם המחשבה, תהומות חדשות בעולם הרגש, החוצצות בין העולם שבהתפשטות ובין עולמו שבצמצום, באופן כי עולמו אחת דתו להחרב, הרי הרגשה זו נותנת דחיפה עצומה למחשבה ואינה נותנת לה מנוח, עד אם תמצא מוצא נכון ובטוח, עד אם תגלה בעולמה אופקים יותר רחבים, עד אם תמצא יחסים יותר גדולים. וחזקה על הרגשה עצמית כזאת, כי היא תדחף את המחשבה על המבוקשה ותמצא לה די צידה לדרך.

אולם זה כחה של השפעת התרבות האירופית עלינו, שהיא מתחילה את הריסת עצמותנו מן היסוד, מהרגשתינו העצמית, שהיא, כמבואר למעלה, מחלישה אותה לאט לאט. עד שהיא מביאה אותה [את הרגשתנו העצמית] לידי לקוי גמור,[43] [מחוק, נוסח חלופי: רגילה הדעה, כי התרבות האירופית פועלת קודם כל על הכרתנו ודרך צינורות ההכרה, על הרגשתנו העצמית.][44] באופן שאין עוד מה שיעורר את מחשבתנו בחזרה, בכל תקף להתקומם, להתפרץ, לעבוד עבודה של יצירה משחררת, של יצירה מתוך חרבן עולם – והאור פועל על ההרגשה: או לעבוד עבודה של הגברת האור הפנימי מתוכנו ושל ברור עצמותינו [מחוק: כמו שאומרת המליצה, 'מניס את החשך',[45] את האמונות הטפלות, מתוך עצמנו, לאור עצמנו, ולא לאורם של אחרים].

(ללא מספר, א)

אולם דוקא מתוך שהדת היתה הכח המקיֵם העקרי של חיי אומתנו בתוך הגולה; דוקא מתוך שבחיינו הגלותיים היתה רוח ישראל, באין לה בטוי אחד, ובאין אפשרות שיהיה לה בטוי אחר מתבטאה בדת, – דוקא מתוך כך נפגעה הדת ראשונה, כמעט התפרצה לתוכנו הרוח מן החוץ. פה התנגשו שתי רוחות שונות, שלא יכלו להתערב ולהתמזג לרוח אחת, שלא היה מקום לשתיהן במחיצה אחת, – ובמדה שהאחת כבשה את המקום היתה השניה מוכרחת לעזוב אותו.

43 שלוש שורות אלו מובאות גם בגרסת המאמר 'הערכת עצמנו' במהדורה השנייה, ובה מקטעים נוספים שהיו חלק ממאמרים אחרים, ולא חלק ממאמר זה במהדורה הראשונה. ראו: אהרן דוד גורדון, **האדם והטבע** (בעריכת שמואל הוגו ברגמן ואליעזר שוחט), הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית בארץ־ישראל, ירושלים 1951, עמ' 238.

44 המשפט על ההתבטלות דרך ההסתגלות ההרסנית של יהודים לתרבות האירופית מובא גם ב'הערכת עצמנו' עמ' 41.

45 'כי המעט מן האמת ינצח הרבה מן השקר כאשר המעט מן האור דוחה הרבה מן החושך', ראו: רבי בחיי אבן פקודא, **חובת הלבבות** (העתיק ללשון הקודש החכם הכולל רבי יהודה אבן תבון), אוצר הפירושים: כפי שנדפס וורשא, דפוס ר' יצחק גאלדמאן, חלק שני, שער ייחוד המעשה, פרק ה, עמ' 10.

אבל אני רואה צרך לפרש, כי בדבָרי על ערכה של הדת לקיומנו הלאמי, איני משקיף על הדת לא מצד צורתה ולא מצד תכנה הדוגמטי, המוסרי או הלאמי, כי אם מצד היחס הנפשי המיוחד, הבא על ידה לידי גילוי. אני מדבר על הדת בתור בטויו של הרגש הדתי, של היחס הנפשי, המיוחד אל ההויה ואל ההוה.

(ללא מספר, ב)

אבאר דברי.

שלשה רגשות אתה מוצא באדם, שכלם יחס נפשי – כל אחד יחס מיוחד – אל ההויה, ומתוכה – אל החיים, אל האדם ואל כל הנמצא: רגש היִפי, הרגש המוסרי והרגש הדתי (הרגש הדתי אינו מחיב דוקא דת חיובית, אמונה באלהים, וסמנך – דת בודה, שאין בה אלהים, אבל יש בה שאיפת האדם לאחוד מחלט עם האין – סוף ולעליה, כאלו תאמר, שאיפה לעליה למדרגת צלם אלהים).

שלשת מיני יחס אלה מקבילים לשלש הספירות היסודי[ו]ת שבנפש האדם: ספירת ההרגשה, ספירת ההכרה וספירת הבלתי מוכר והבלתי מורגש. מובן, כי התחומין יונקים זה מזה: אין הרגשה בלי היות עמה הכרה ולא הכרה – בלי הרגשה, ולא שתי אלה מבלי היות עמהן ספירת החיים שלפני ההכרה וההרגשה. ההבדל הוא רק במרכז: באיזו ספירה נמצאת הנקודה המרכזית

(ללא מספר, ג)

שממנה יוצאים הקוִים ליתר הספירות היחס המוסרי שלטונו המרכזי בספירת ההכרה, אם כי שרשיו בהרגשה. הוא בא מתוך הכרת היחסים שבין 'האני' ובין מה שאינו 'אני', שבין האדם למה שמחוץ לאדם: אל הטבע, אל האדם, אל החי וכו' וגם אל עצמו בתור עצם מוכר. כל עקרו של המוסר אינו אלא קביעת יחסים רצוים: ישרים, טובים, טהורים, עליונים בקרב החיים וההויה. המוסר קשור תמיד בחשבון עולם ידוע אם אינדיבידואלי או לאֻמי או חברותי אם פילוסופי קשור תמיד בחשבון עולם ידוע, אם חשבון שלם וברור או לא שלם ולא ברור. היחס המוסרי הוא לפי זה בעקרו אחד עם היחס הפילוסופי, היחס האסטטי, באו מתוך ההרגשה[46]

(ללא מספר, ד)

הזאת, המתנגדת לכל הגיון, לכל מחשבה אנושית ולכל הרגשה אנושית חיה, להשאר דוקא אומה בפני עצמה – אומה בלי נשמה לאמית ובלי כל אטריבוטים של אומה! – ולבלי להתערב באומות האחרות שאנחנו חיים את חייהן ונאורים לאורן שמלבד מה שאנחנו מקווים מהן אין לנו משלנו כלום. אולם כשם שאינני מבין כיצד מחיבים את השלילה, איני מבין כיצד שוללים את החיוב. וכשם שאיני מאמין לקול האות הראשון, כך אינני מאמין לקול האות האחרון – אינני מאמין, כי יש בעולם לב יהודי חי, שאינו מרגיש מתוך עצמו,

46 גורדון התייחס כאן לאי־היכולת של ההכרה להתמודד לבדה, ללא ה'חויה', עם סוגיות של מוסר.

כי עצמותנו הלאומית, בכל צביונה המיוחד ובכל שרשיה העמוקים, כי ה'אני' הלאמי שלנו, כמו שהוא מתחלת ברייתו עד היום, הוא דבר ריאלי, לא פחות ריאלי מן ה'אני' הפרטי שלו, שגם אותו לא תגדיר בהגדרה הגיונית. רק יד הגלות הקשה הויה בנו, בתוך תוכנו, להומנו ולהעבירנו על דעתנו.[47]

(ללא מספר, ה)

קרוב מאד אלינו הדבר שאנחנו מבקשים,[48] כי את עצמנו אנחנו מבקשים אינני לוקח לי רשות להורות למי שהוא דרך לעשות חשבונו עם עצמו אבל אני לוקח לי רשות לחשוב,[49] כי במדה שכל אחד יברר לעצמו את יחסו אל עצמו, את יחסו אל החיים והעולם מתוך עצמו – ולא מתוך 'אמיתיות' שוות לכל נפש – במדה שכל אחד מאתנו יבקש לחיות את ה'אני' של עצמו מראשית שרשיו ויסודותיו עד סוף מסקנותיו, מתהום ארעא עד רום רקיע, – בה במדה ימצא בעצמו את הנקודה המרכזית שאנחנו מבקשים; כי 'דבר אחד אנחנו מבקשים, כלנו, אם כי מצדדים שונים'.[50] ברור הנקודה הזאת ומתוכה – [מחוק: יחסינו לעצמנו, ברור המסקנות ההגיוניות והנפשיות והתוצאות המעשיות מתוך הנקודה הזאת], ברור הדרך לשתוף הדעות השונות, לרכוז הרצונות, לאחוד הכחות לעבודה לאמית משותפת, לבקשת מטרה לאמית אחת ולהגשמתה, – הנה לפי שעה הפרובלמה, העומדת לפנינו.

(ללא מספר)

ביחוד מתנקמת רוח האדם באלה, המעמידים את השאיפות העליונות של האדם לא על תיקון האדם, לא על שחרורו הקוסמי לא על הרחבת חיינו והעמקתו לתוך חיי הטבע, עם יחסיהם הגדולים וערכיהם הגדולים, כי אם על תקון סדרי החברה או המדינה, על תיקון היחסים הקטנים והחשבונות הקטנים ושנוי הערכין בימיהם.[51] היא מלמדת אותנו שעור בתורת האדם והטבע, בתורת חיי האדם וחיי העולם, ביחוד, בפרשת הלאמיות, ומבארת להם:

47 להומנו – ייתכן שגורדון יצר כאן בעצמו הטיה של השורש לה"מ. משמע השורש והטיותיו בתנ"ך ובמדרשים הוא 'רוגז, טרוניה'. ראו: 'דִּבְרֵי נִרְגָּן כְּמִתְלַהֲמִים וְהֵם יָרֵדוּ חַדְרֵי בָטֶן' (משלי יח ח) וכן: שהיו [ישראל במדבר] יושבים בתוך משכנותיהם ואומרים דברים כמתלהמים ומתרגנים (ספרי דבר' כד).

48 'כִּי־קָרוֹב אֵלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשֹׂתוֹ' (דברים ל יד).

49 גורדון הרחיב כאן את דבריו של יוסף בחפשו את אחיו בשכם: 'וַיֹּאמֶר אֶת־אַחַי אָנֹכִי מְבַקֵּשׁ הַגִּידָה־נָּא לִי אֵיפֹה הֵם רֹעִים' (בראשית לז טז).

50 'תהום ארעא עד רום רקיע' בתלמוד: הגדרת הבעלות על החלל בנכס בנוי, בבבא בתרא סג, ע"ב. ראו נוסח דומה: גורדון, 'הערכת עצמנו', עמ' 87.

51 שינו ערכין, בהשאלה מהפילוסופיה של פרידריך ניטשה, ששם עניינו היפוך מדרג הערכים החברתיים הנוצרים האירופים. ובהשאלה בלשונו של גורדון, הכוונה שבתקופת ההשכלה ובהשראתה פנה העם מן הדת אל החילון.

'לֹא יִשָּׂא גוֹי אֶל גּוֹי חֶרֶב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה'[52] לא יתקיים, כל זמן שחיי האדם בכלל אינם גדולים מחיי מלחמה, כל זמן שהאומה – החברה הטבעית – לא תהיה אדם, אדם חי וגדול.[53]

על אודות המחברת

ד"ר עינת רמון היא מרצה בכירה למחשבת ישראל, לימודי האישה ביהדות וליווי רוחני במכון שכטר למדעי היהדות בירושלים; היא בעלת תואר דוקטור מאוניברסיטת סטנפורד בקליפורניה. מזה שנים חוקרת את הגותו של אהרן דוד גורדון והוגים יהודים נוספים בעת החדשה כאחד העם, אברהם יהושע השל ועוד. בד בבד היא חוקרת מוטיבים של הגות יהודית בכתיבתן של נשים כעדה מיימון, יעל גורדון ועוד. רמון יסדה את המסלול הראשון להכשרת מלווים רוחניים במסגרת מדעי היהדות: מרפא (2011-2026), כתבה את קוד האתיקה ומאמרים רבים בתחום זה. ספרה, **חיים חדשים: דת אימהות ואהבה עליונה בהגותו של אהרן דוד גורדון** ראה אור בהוצאת כרמל בשנת 2007.

52 'וְשָׁפַט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים רַבִּים וְכִתְּתוּ חַרְבוֹתָם לְאִתִּים וַחֲנִיתוֹתֵיהֶם לְמַזְמֵרוֹת לֹא יִשָּׂא גוֹי אֶל גּוֹי חֶרֶב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה' (ישעיהו ב ד).

53 בסופו של קטע זה מובאת שוב, בכתב ידה של יעל גורדון, ההערה: 'חלק מהערכת עצמנו'.